

ПРЕДВАРИТЕЛНИ НАБЛЮДЕНИЯ ВЪРХУ ЗООМОРФНИТЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ В ДЕКОРАТИВНАТА КАМЕННА ПЛАСТИКА ОТ ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ IX-X ВЕК (РЕПЕРТОАР И ФУНКЦИИ)

РОСИЦА ЙОРДАНОВА

Рецензент ас. Райна Митева

Редактор проф. д-р Аксиния Дзюурова

Росица Йорданова. *Предварительные наблюдения на зооморфные изображения в декоративной каменной пластике Плиски и Преслава с IX по X век (репертуар и функции)*

Цель исследования — анализировать репертуар зооморфных изображений в каменной пластике первых болгарских столиц — Плиски и Великого Преслава, и их окрестностей (IX—X вв.), а также раскрыть их утилитарные, декоративные и семантические функции.

Проследживается создание художественных зооморфных изображений как единство содержания (с присущей ему символикой и смысловой многозначностью) и формы (структурно-пластическое построение), а также и эволюция монументальной скульптуры к камерности и подчеркнутой декоративности.

Рассматриваемые в статье памятники дополняют и выясняют сложный процесс усваивания, переработки и приспособливания дохристианских мотивов и традиций к специфике христианской символики.

Rosica Jordanova. *Preliminary observations on the zoomorphic images in the decorative stone sculptures of Pliska and Preslav, 9th—10th century (repertory and functions)*

The aim of this study is to examine the zoomorphic images of the sculpture of Pliska and Veliki Preslav, the first Bulgarian capitals, and of the surrounding area, and to reveal its utilitarian, decorative, and semantic functions.

The creation of the zoomorphic sculptures is studied as a unity of the content (characterized by symbolism and polysemy), and the plastic form. Monumental sculptures are considered in their evolution towards smaller and more decorative forms. The sculptures under study throw additional light on the complex process of acceptance, remodelling, and adaptation of the Pagan tradition to the Christian symbolism.

Разнообразието на зооморфните изображения в декоративната каменна пластика от първите български столици Плиска и Преслав налага всестранно интерпретиране на известните археологически материали. Ориентацията на изследването е продиктувана както от значимостта на зооморфните мотиви при изясняването на цялостния характер на декоративната система в изкуството през периода IX—X в., така и от известни непълноти в тяхното обхващане.

Изображенията на реални и фантастични животни са често срещани в изкуството на Първото българско царство върху металлопластиката, преславската художествена керамика, както и върху някои косторезбени материали. Художествените традиции на етносите, участвували във формирането на българската народност, както и непосредствените влияния върху декоративната система на изкуството от този период пораждат своеобразната еkleктичност на зооморфните изображения.

Въпросите, които поставят пред науката тези мотиви в каменнопластичната украса от първите български столици, са разнообразни. Ето защо те отрано привличат вниманието на изследователите-археолози, историци и изкуствоведи. Голяма част от публикациите са резултат от провеждани разкопки и в тях се съдържат най-общи бележки за мястото на намерените материали, техните размери, описания на форми и мотиви, както и предположения за функциите, които изпълняват в архитектурните комплекси¹.

По-обобщен преглед на паметниците, в декоративната система на които са включени животински изображения, правят Н. Мавродинов², В. Мавродинова³, Ст. Ваклинов⁴. В тях е потърсено мястото на зооморфните мотиви в изкуството на българската държава през ранното средновековие. Засягат се въпроси, отнасящи се до влиянията върху тях и функциите, които са изпълнявали.

В контекста на културно-историческата обстановка в периода на Първата българска държава се разглеждат интересуващите ни въпроси в обобщаващата работа на М. Ваклинова за художествената обработка на камъка⁵ и в изследването на М. Цончева върху художествените школи в ранносредновековното ни изкуство⁶. Напоследък в проучванията все по-често се търсят връзките между

¹ Шкорпил, К. Бележки за старата българска столица Преслав. — ИБАД, 4, 1914—1915, 141—142, обр. 102; Фехер, Г. Писмени паметници на прабългарите в Мадара. — Мадара. Разкопки и проучвания, 1, 1934, 373—374, обр. 251; Моллов, Ив. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г. — ИБАИ, 14, (1940—1942), 1943, 69—70, обр. 138; Иванова, В. Разкопки на Аврадака в Преслав. — Разкопки и проучвания, 3, 1949, 28—30, обр. 23, 26; Антонова, В. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. — Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, 151—152, обр. 26, 27; Ауълт на хан Омуртаг на Тича. — МПК, 21, 1981, № 4, с. 7, обр. 3.

² Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959.

³ Мавродинова, В. Културата и изкуството през време на Първата българска държава. — В: История на българското изобразително изкуство. Т. 1. С., 1976, 66—100.

⁴ Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура VI—XI век. С., 1977.

⁵ Ваклинова, М. Тенденции в развитието на средновековната българска скулптура. — В: Материали от I международен конгрес по българистика. Доклади. Славяни и прабългари. С., 1982, 330—350.

⁶ Цончева, М. Художествени школи в изкуството на Първата българска държава (VIII — нач. IX век). — В: 1300 години българско изобразително изкуство. С., 1984, 25—40.

функциите на скулптурните произведения със зооморфни мотиви в архитектурната декорация и семантиката на изображенията⁷.

Целта на изследването е на базата на археологическия материал от Плиска и Преслав от IX—X в. да се анализират зооморфните изображения и да се разкрият, доколкото е възможно, техните утилитарни, декоративни и семантични функции.

ЗООМОРФНИТЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ В ДЕКОРАТИВНАТА КАМЕННА ПЛАСТИКА ОТ ПЛИСКА И ПРЕСЛАВ (IX—X в.)

КРЪГЛА ДЕКОРАТИВНА СКУЛПТУРА

Своеобразието на каменната пластика в периода на Първата българска държава намира израз в триизмерните зооморфни изображения. Те се появяват в началото на IX в. предимно пред входа на постройките, а по-късно с усъвършенствването на каменоделската техника — във външната и вътрешната украса на сградите.

Досега на археологическата наука са известни три статуи на лъв, три глави на лъвица, две на лъв, глава на маймуна и глава на кукумявка (ъглово протоме от капител).

Подчинени на принципите на големите монументални обобщения са двете лъвски фигури от с. Цар Крум и Плиска, които по време са вероятно синхронни⁸.

Първата е открита през 1959 г. при разкопки край с. Чаталар (дн. с. Цар Крум — Шуменски окръг)⁹. Предполага се, че е едно от упоменатите в Чаталарския надпис от 821—822 г. две скулптирани лъвски изображения¹⁰. Животното е седнало на задните си крака върху плоча, оформена заедно с фигурата (кат. № 1). На дясната плешка, под гривата е връзан знак, често срещан върху строителните материали — варовикови блокове и керемиди, керамиката и други находки от Плиска, Преслав и укреплението при с. Цар Крум. Може да се предполага, че това е една от лъвските фигури, споменати в Чаталарския надпис¹¹. Най-вероятно е тя да е била разположена пред портата на Омуртаговия аул или в непосредствена близост до нея¹².

Подобно разположение е имал и лъвът, открит край източната порта на вътрешния град на Плиска¹³. Той е скулптиран с бял варовик, с какъвто са градени стените на вратата (кат. № 2). Торсът е оформен в едри гладки форми, част от гърба, както и дясната страна на тялото са гладко издялани, което го-

⁷ Дончева-Петкова, Л. Грифонът в изкуството на средновековна България. — Археология, 20, 1979, №4, 22—40; Изображения на фантастични животни върху ранносредновековни български паметници. — В: История, изкуство и култура на средновековна България. С., 1981, 172—183; Аладжов, Ж. Старобългарски мраморен релеф от Велики Преслав. — Археология, 21, 1980, № 4, 36—44; Бронзови токи с животински изображения от ранното средновековие. — Археология, 22, 1981, № 4, 22—28.

⁸ Ваكليнова, М. Цит. съч., с. 335.

⁹ Антонова, В. Нови проучвания. . . , 151—152, обр. 26, 27.

¹⁰ Бешевлиев, В. Към прабългарските надписи. — ГСУ ИФФ, 13, 1927, с. 12, обр. 1; Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. С., 1940, с. 5.

¹¹ Мавродинова, В. Цит. съч., с. 87; Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 201.

¹² Аладжов, Ж. Бронзови токи. . . , с. 23.

¹³ Моллов, Ив. Цит. съч.; Фехер, Г. Цит. съч.; Мавродинов, Н. Цит. съч. 68—69.

вори, че фигурата е била долепена до лицевата страна на външната стена и е служела за опора на стълб¹⁴. Предполага се, че е имало още един лъв от дясната страна на портата¹⁵.

Пластичното изграждане на двете фигури от аула на хан Омуртаг и Плиска е сумарно, формите — огрубени, а техническите възможности на създателите им — ограничени. Хронологически те се отнасят към езическия период на Първата българска държава между второто десетилетие на IX в. и официалното въвеждане на християнството в седмото десетилетие на същия век¹⁶. Изпълнени са в дух на сурова монументалност, подобно на архитектурните ансамбли от този период¹⁷. Водещи в случая са идеите за представителност и мащабност на архитектурата и изкуството, присъщи на силната и централизирана държава от първата половина на IX в.

След въвеждането на християнството като официална държавна религия с ускорени темпове и размах се развива архитектурата в новата столица Велики Преслав. Пристъпва се към строителство на обществени сгради, сред които водещо място се пада на църковната архитектура. Необходимостта от декоративната скулптура се разширява. Увеличават се изображенията, разнообразяват се функциите им и се обогатява тяхната символика.

В Преслав е открита мраморна фигура на лъв¹⁸. Тялото на животното е предадено много обобщено (кат. № 3). При скулптирането на подробностите на главата е търсен декоративен ефект. Тези похвати наподобяват източните художествени традиции при изграждането на подобни скулптури¹⁹, както и оформянето на животинските изображения от съкровището от Наги Сент Миклош²⁰ и по-късните изображения от местността Аврадака-Преслав.

Илюстрация за по-нататъшното развитие на триизмерната скулптура са трите глави на лъвица (две цели и част от трета), вградени в стените на манастирската църква в местността Аврадака²¹ (кат. № 4). Комплексът е строен през втората половина на X в. Главите са издялани от варовикови блокове. Постигнат е известен живописен ефект чрез запълване на връзаните линии около очите и устата с червена паста.

В останките на манастирската сграда от същата местност са открити и две лъвски глави — краища на олуци („гаргуи“) (кат. № 5). Те имат подчертан декоративен характер, схематично са предадени отделните детайли. По връзаните линии също има следи от червена паста, изготвена от хоросан и тухлен прах²².

Много интересна е стилизираната маймунска глава, част от външната украса на църква № 1 на Аврадака, издялана във висок релеф²³ (кат. № 6).

¹⁴ Пак там; Мавродинова, В. Цит. съч.

¹⁵ Фехер, Г. Цит. съч., Мавродинов, Н. Цит. съч.

¹⁶ Ваклинова, М. Цит. съч., с. 334.

¹⁷ Пак там, с. 335.

¹⁸ Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 213, обр. 242, 246; Мавродинова, В. Цит. съч., 87—88, обр. 86.

¹⁹ Пак там, 87—88.

²⁰ Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 213.

²¹ Иванова, В. Цит. съч., 28—29, обр. 22, 23; Мавродинова, В. Цит. съч., 95—97, обр. 101; Мавродинов, Н. Цит. съч., 219—220, обр. 254, 256.

²² Иванова, В. Цит. съч., с. 30, обр. 25; Мавродинов, Н. Цит. съч., 220—221, обр. 257; Мавродинова, В. Цит. съч., с. 97, обр. 103.

²³ Иванова, В. Цит. съч., 29—30, обр. 24; Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 220, обр. 255; Мавродинова, В. Цит. съч., с. 96, обр. 102.

Репертоарът на зооморфните изображения се разширява с открития в Кръглата църква във Велики Преслав фрагмент от капител с триизмерно скулптирана глава на кукумявка — ъглово протоме²⁴ (кат. № 7).

ЗООМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ ВЪРХУ РЕЛЕФНИ ПЛОСКОСТИ

Върху фрагмент от мраморна надвратна рамка, намерен в двореца във Велики Преслав, е скулптиран грифон от източен тип²⁵ (кат. № 12). Този начин на изграждане на образа на грифона е разпространен в ахеменидски Иран.

Страничните полета на два мраморни пиластрови капитела от Кръглата църква в Преслав също са украсени с образи от зооморфния свят²⁶. Върху дясното поле на капитела, съхраняван в НАМ—София, е моделирано във висок релеф бягащо животно, куче или лъв, чиято глава е извита назад. Върху другата му страна е изобразена птица, вероятно паун (кат. № 9).

Върху другия капител, сега в Преславския музей, са представени вероятно жанрови сцени (навярно лов): върху дясната страна — заек със свита глава и уши, сгушен зад две петолистни палмети. А върху лявата — заек, представен в бяг и преследван от куче, от което се вижда само главата, обвърната назад. Пред муцуната на заека е скулптиран грозд (кат. № 8).

От южната дворцова сграда в Преслав е мраморната конзола, на чиято лицева страна е изобразена патица²⁷ (кат. № 10).

Също от Преслав произхожда мраморен релеф, обгорял и фрагментиран (кат. № 11). Върху лицето на плочата е скулптиран орел в хералдична поза и големи разперени криле, в ноктите си държи животно: сърна или джейран²⁸.

От най-общия преглед на зооморфните изображения върху декоративната каменна пластика от Плиска, Велики Преслав и околностите им (IX—X в.) се налагат някои изводи.

Сред зооморфните мотиви най-широко застъпен е лъвът, респективно лъвицата. Те са изключително в триизмерната каменна пластика. Зайци са скулптирани върху един от пиластровите капители, произхождащи от Кръглата църква в Преслав. Изображенията на грифон, орел, кукумявка, паун?, патица, маймуна и куче са единични.

От целия зооморфен материал само по една лъвска фигура са от първата българска столица Плиска и от аула на река Тича (с. Цар Крум). По-много бройни и разнообразни по характер и предназначение са паметниците от Преслав и околностите му. От края на IX и през X в. нараства интересът към скулптираните зооморфни мотиви, но вече в един по-камерно-декоративен план, като каменно-пластична украса на капители, надвратни и облицовъчни плочи и скулптирани животински глави²⁹.

Паметниците от Плиска и Велики Преслав илюстрират еволюцията на монументалната скулптура към камерност и подчертана декоративност.

²⁴ Ваклинов, Ст. Цит. съч., с. 212.

²⁵ Шкорпил, К. Цит. съч.; Фехер, Г. Цит. съч.; Мавродинов, Н. Цит. съч., с. 207, обр. 229.

²⁶ Мавродинов, Н. Цит. съч., 212—213, обр. 237, 238, 240, 241; Мавродинова, В. Цит. съч., 94—95, обр. 99, 100.

²⁷ Ваклинов, Ст. Цит. съч., 160—161; La Bulgarie médiévale. Art et civilisation. Paris, 1980, № 78.

²⁸ Аладжов, Ж. Старобългарски. . . , с. 38, обр. 1 — б, в.

²⁹ Дончева, М. Цит. съч., с. 31.

ФУНКЦИИ НА ДЕКОРАТИВНАТА КАМЕННА ПЛАСТИКА СЪС ЗООМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Монументалното строителство в първите столици на българската държава е значително обогатено с каменнопластичното изкуство и неговата декоративно-орнаментална система. Скулптурата от този период е функция на архитектурата и се развива в тясна връзка с изискванията ѝ. С мащабното по обхват строителство в двата престолни града през IX—X в. се развива и усъвършенствува каменоделската техника. Строгите фасади на изградените от дялан варовик крепостни стени и обществени сгради способствуват прилагането на триизмерна скулптура. Постепенно, с развитието на каменоделството декоративната пластична украса започва да се прилага и във вътрешното пространство на сградите.

През първата половина на IX в. скулптирането е непосредствено свързано с монументалното строителство в Плиска и околните поселища и отговаря на изискванията на централната власт и култа. Ускореното изграждане на религиозни комплекси непосредствено след въвеждането на християнството — края на IX—X в., довежда до разширяването на приложението на каменната пластика.

Функциите, които изпълнява каменната пластика, могат да се определят, като се потърси мястото ѝ в архитектурния декор и се проследи употребата на зооморфните мотиви в нейната система.

Скулптираните паметници в изкуството на ранносредновековна България изпълняват утилитарни, декоративни и семантични функции, които тясно се преплитат. Те се появяват и развиват успоредно с монументалното строителство от разглеждания период. В съответствие с духа на епохата те са непосредствено свързани с архитектурата и задоволяват не само потребността от архитектурна декорация на дворци и религиозни комплекси, но дават и израз на идеята за възвеличаване авторитета на владетеля и централната власт.

УТИЛИТАРНИ И ДЕКОРАТИВНИ ФУНКЦИИ

В прочутия Чаталарски надпис от 821—822 г. се споменава за два лъва, украсявали укреплението на река Тича и свързани с четири колони. Откритата лъвска фигура от Чаталар (с. Цар Крум) е вероятно една от споменатите две скулптури. Навярно е украсявала портата на укреплението или се е намирала в непосредствена близост до нея³⁰.

Допустимо е лъвовете да са били поставени върху колоните, тъй като известната ни скулптура е изградена заедно с плочата под нея³¹.

Подобно е разположението на лъва, открит при източната порта на вътрешния град³². Предполага се, че е бил долепен до стената и е служил за поставка на колона. Симетрично от дясната страна на портата също е имало лъвска фигура.

Флангирането на входа на крепостта е познато в древна Микена³³, Персия³⁴, а през ранното средновековие и в декорацията на романските църкви³⁵.

³⁰ Аладжов, Ж. Бронзови. . . , с. 23.

³¹ Мавродинова, В. Цит. съч., с. 87.

³² Моллов, Ив. Цит. съч.; Фехер, Г. Цит. съч.; Мавродинов, Н. Цит. съч., 68—69.

³³ Шаму, Фр. Гръцката цивилизация. С., 1979, с. 33, обр. 12.

³⁴ Фехер, Г. Цит. съч.

³⁵ Мавродинова, В. Цит. съч., с. 87.

Двете фигури от с. Цар Крум и Плиска са свързани с архитектурата, с външното оформление на крепостните стени в тези старобългарски центрове. Освен чисто декоративната и конструктивната функция (лъвът от Плиска вероятно е основа на каменен или дървен стълб) те са третираны като „пазачи“ на укрепените станове. На тяхната семантика ще се спрем по-долу.

Третата лъвска фигура, открита в Преслав, по всяка вероятност също е изпълнявала функция на декоратор на архитектурен елемент. Към този извод ни насочват големите ѝ размери и издяланата заедно с тялото плоча.

След прекъсване приблизително от един век триизмерните зооморфни изображения се появяват отново в архитектурната декорация на манастирския комплекс в местността Аврадака — скулптираните глави на лъвица и маймунка.

Аналогична декорация на фасада откриваме в строената през 915—921 г. църква на остров Ахтамар във Ванското езеро, сега в турската част на Армения³⁶. Тук животинските изображения са разположени в няколко фриза по външните стени, в декоративната украса на сградата са включени и жанрови сцени (гроздобер), библейски сцени, образи на ктитори, на светци, маски и медалиони³⁷.

Лъвските глави — краища на олуци („гаргуи“), подобно на другите изображения също изпълняват декоративни функции. При всички тях се забелязва определено изчистване и силно обобщаване на формите, съпътствувано от постигането на определен колоритен ефект чрез полагането на червена паста по възразаните във варовика линии, оформящи муцуните и очите на животните. Скулптурната декорация на манастирския комплекс в Аврадака илюстрира търсенето на определен живописен ефект в каменно-пластичното изкуство от втората половина на X в. Тя е доказателство за богатите възможности на средновековното ни изкуство при използването на разнообразни изразни средства.

Наред с чисто декоративното си предназначение лъвските глави изпълняват и определени функционални задачи, а именно — те са декоративно оформени краища на олуци.

От всичко казано дотук става ясно, че в българското ранносредновековно изкуство кръглата скулптура със зооморфни изображения няма самостоятелно значение, а е функция на архитектурата. Тя допринася изключително много за постигането на хармония в изградената от строги архитектурни форми окръжаваща среда.

За украсата на вътрешното пространство на сградите също широко са използвани зооморфни изображения, разположени върху различни подходящи за тази цел плоскости: върху капители, надвратни корниз, плочи от олтарни прегради и др. Ето защо е много трудно точно да се ограничат конструктивните от декоративните функции на каменната пластика през разглеждания период. В този смисъл тя представлява неразчленено цяло, в което се отразяват социални, религиозни и естетически възгледи.

СЕМАНТИЧНИ ФУНКЦИИ НА КАМЕННОПЛАСТИЧНАТА СКУЛПТУРА СЪС ЗООМОРФНИ ИЗОБРАЖЕНИЯ

Зад скулптираните изображения се крие дълбоко и сложно смислово съдържание. Те са своеобразен пластичен израз на идеята и появата им е оправ-

³⁶ Якобсон, А. Очерки истории зодчества Армении V—XVII вв. М. — Л, 1956, 74—77, обр. 58, 60; Мавродинова, В. Цит. съч., с. 96.

³⁷ Пак там.

дана от влаганото символично съдържание от езичеството и християнската религия.

През периода IX—X в. най-широко е застъпено изображението на лъв (лъвица). Трите фигури от с. Цар Крум, Плиска и Преслав са елементи от монументалните архитектурни ансамбли. Тази връзка подсилва идеята за силата и мощта на държавата и владетеля.

Още от древността лъвът е един от предпочитаните мотиви в изкуството на много народи като символ на царското величие, сила, смелост и могъщество. А в християнската символика е олицетворение на будността, тъй като се е вярвало, че спи с отворени очи³⁸. Според „физиолога“ лъвът подобно на „Св. Троица“ притежава три свойства³⁹. Освен това е възприеман и като божествена сила, която охранява пътищата, водещи към бога⁴⁰, и е олицетворявал силата и властта на владетеля. Вярвало се е, че неговата глава предпазва от злите сили⁴¹. През средните векове широко е застъпена традицията да се поставят образи на силни и страшни зверове от двете страни на входа като пазачи⁴².

Разгледаните лъвски изображения от двете столици Плиска и Велики Преслав, както и от околностите им (с. Цар Крум) флангират входовете на укрепления или са разполагани по стените — около вратите и прозорците на сградите в манастирския комплекс на Аврадака. Те са възприемани като стражи на архитектурните комплекси, в които са поставени. Функциите, които изпълняват, са охранителни, тъй като царят на животните според тогавашните представи притежава способността да пропъжда злите сили. В подкрепа на изказаните съображения е и връзваният почти еднакъв знак върху скулптурите в

Плиска — и аула на Омуртаг — , чийто смисъл вероятно

е „пряко свързан или означаващ лъвски образи“⁴³.

Като художествена идея образът на грифона възниква в изкуството на Предна Азия в древността⁴⁴. Съчетава силата на лъва и орела и е считан за божество, дух-покровител или зъл гений. По времето на Ахеменидите художественият образ на грифона се оформя окончателно и от иранското изкуство преминава в средноазиатското⁴⁵. Считан е за пазител на божествения цар и е символ на държавната власт. В хералдична композиция се изобразява, когато е пазител на божеството и неговия трон. А като амотропей на войната се представя в двубой с различни животни⁴⁶.

³⁸ В а с и л и е в, Ас. Каменни релефи. С., 1959, с. 35.

³⁹ Христоматия по история на България. Т. 2. С., 1978, с. 342.

⁴⁰ Г о л е й з о в с к и й, Н. О. Семантика новгородского тератологического орнамента. Древний Новгород. История, Искусство, Археология. М., 1983, с. 207.

⁴¹ А л а д ж о в, Ж. Бронзови токи. . . , с. 23.

⁴² Пак там.

⁴³ Пак там.

⁴⁴ К о н д а к о в, Н. П. Очерки и заметки по истории средневекового искусства и культуры. Прага, 1929, с. 101 и 358; В а г н е р, Г. К. Грифон во Владимирско-Суздальской фасадной скульптуры. — СА, 1962, № 3, с. 82; К у з ъ м и н а, Е. Е. О семантике изображений на чертомлыцкой вазе. — СА, 1976, № 3, с. 69, цит. заб. 14; Enciclopedia dell'art anticlassica e orientale. Т. 3. Roma, 1960, 1056—1063; Д о н ч е в а - П е т к о в а, Л. Грифонът. . . , с. 22.

⁴⁵ Пак там, с. 23; П у г а ч е н к о в а, Г. А. Грифон в античном и средневековом искусстве Средней Азии. — СА, 1952, № 2, с. 73.

⁴⁶ Д о н ч е в а - П е т к о в а, Л. Грифонът. . . , с. 23.

Във византийското изкуство придобива сложно символично съдържание и е символ на човека и бога Христос⁴⁷ и на кесарския чин⁴⁸. Някои учени застъпват становището, че номадските народи, идващи от степните зони на Предна Азия, пренасят в Европа различни емблеми и символи, сред които най-разпространен е образът на грифона⁴⁹.

Иконографските белези на грифона от Преслав са сходни с източната традиция при изграждането на такива изображения.

Митологическият образ на грифона е добре познат на прабългарите още преди заселването им на Балканския полуостров. В старотюркската митология той е враг на човешкия род⁵⁰. Но за паметниците на българското ранно-средновековно изкуство семантичната функция на грифона е близка с традициите на източното изкуство — символ на доброто, закрилник и покровител на човешкия род. Г. Вагнер намира, че сложната картина на раждането на средновековната „грифонология“ може да се проследи най-добре по паметниците на България и че грифоните в България, Грузия и Армения са се изобразявали в древното им значение на пазители⁵¹. Ето защо логично е да се предположи, че изображеният върху надвратната рамка от Преслав грифон е изпълнявал роля на закрилник и покровител от злите сили и подобно на лъвските изображения има охранителна функция.

Изображения на зайци, които ядат грозде или други плодове, се срещат през античността в римските мозайки и в Помпейанските стенописи. Заекът е свързан с култа към Дионис. През средновековието заедно с други изображения на дионистичния цикъл се появява в християнското изкуство. Композиции с птици, лозови вейки, акантови листа се срещат върху релефи в коптските манастири, както и в украсата на коптските тъкани⁵². Във византийското изкуство се появяват много рядко.

В пиластровия капител от Кръглата църква във Велики Преслав зайците, включени в жанровите сцени, изпълняват декоративна функция.

Трудно е да се обясни присъствието на главата на маймунката във фасадната декорация на църква № 1 на Аврадака. Във византийските иконографски схеми тя не е позната, тъй като е считана за олицетворение на дявола⁵³. Като декоративен елемент е широко застъпена в романското изкуство. В. Мавродинова предполага, че преславският двор е разполагал с екземпляри от редки животни, каквито през средновековието владетелите са си доставяли и взаимно са си подарявали по източен маниер⁵⁴. Реалистично предадените черти на животно-то навярно са плод на непосредственото наблюдение и на майсторското на изпълнителя, който е постигнал висок декоративен ефект на църковната фасада.

В паметниците на романската скулптура кукумявката е постоянен мотив. Появата ѝ в нашето изкуство е свързана с развитието на общите тенденции във фигуралната скулптура на ранносредновековна Европа, независимо дали худо-

⁴⁷ Голейзовски, Н. К. Цит. съч., с. 207; Дончева-Петкова, Л. Грифонът. . . , с. 22.

⁴⁸ Кондаков, Н. П. Цит. съч., с. 106.

⁴⁹ Пак там, с. 103.

⁵⁰ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. . . , 87—88.

⁵¹ Вагнер, Г. К. Цит. съч., с. 87; Мавродинова, В. Цит. съч., с. 148, бел. 182.

⁵² Матее, М., К. Лепухова. Художественные ткани коптского Египта. М., 1951, с. 60.

⁵³ Мавродинова, В. Цит. съч., 96—97.

⁵⁴ Пак там, с. 96.

жественият център принадлежи към предроманската школа, или към източно-европейския художествен кръг, към който принадлежи Преславската школа⁵⁵. Образът на тази птица много умело изгражда ъгловото протоме на капител от Кръглата църква в Преслав и по този начин подсилва художествената стойност на архитектурния детайл, върху който е приложена.

Много интересна е сцената на измъчването, широко разпространена в българското ранносредновековно изкуство. Върху релефа от Преслав е скулптиран в хералдична поза орел, който държи в ноктите си сърна или джейран. Тя е плод на митологическите и космологическите представи на предноазиатските народи, а по-късно, изменена семантически, преминава в средновековното изкуство на Предна Азия, Византия, Армения, Грузия и Древна Русия⁵⁶. Най-често измъчваното животно е лъв, орел или грифон, а измъчваното е тревопасно животно. Но всички варианти на композицията са близки по смисъл⁵⁷. В социален аспект сцената се интерпретира като победа на царя, възплъщение на бога⁵⁸. А космологическият ѝ смисъл е: изображение на пролетното или есенното равноденствие, смяна на явленията в природата, акт на съзиждане чрез унищожаване⁵⁹.

Най-вероятно мраморният релеф от Преслав е бил включен в архитектурната украса на някоя църковна постройка: като утилитарна преграда или като украса на църковна фасада⁶⁰. Можем да предположим, че изобразената върху плочата сцена символизира победата на божествените сили и в този смисъл изпълнява вероятно специфична охранителна функция спрямо пространството, в което е включена.

В проучването си поставихме задачата да проследим изграждането на художествените зооморфни изображения в каменната пластика от Плиска и Преслав (IX—X в.) като единство на съдържание (с присъщата му символика и смислова многоплановост) и форма (структурно-пластично изграждане). Мотивите, застъпени в скулптурата от този период, насочват към множество интересни въпроси — ролята на Изтока за българското ранносредновековно изкуство, сходствата и отликите в процеса на изграждането на художествения образ, метод и стил.

Зооморфните изображения в каменната пластика от двете старобългарски столици са характерен белег на архитектурата от този период. В декоративната каменнопластична система са включени оригинални и типични за старобългарското изкуство мотиви. Тя си служи с изразни средства, плод на художествените възгледи, присъщи на епохата. Естетико-художествените традиции на етносите, участвували във формирането на българската народност, както и различните по характер влияния довеждат до изграждането на оригинален стил в архитектурно-пластичната декорация. Това разнообразие на мотиви и технически похвати, прилагани при създаването им, е материален израз на духовния подем на българското общество през IX и X в.

Разгледаните паметници от този период допълват и изясняват сложния процес на усвояване, преработка и приспособяване на дохристиянски мотиви и традиции към спецификата на християнската символика.

⁵⁵ Ваклинов, Ст. Цит. съч., с. 212.

⁵⁶ Аладжов, Ж. Старобългарски. . . , с. 39.

⁵⁷ Кузьмина, Е. Е. Цит. съч., с. 70.

⁵⁸ Пак там.

⁵⁹ Аладжов, Ж. Старобългарски. . . , с. 39; Кузьмина, Е. Е. Цит. съч.

⁶⁰ Аладжов, Ж. Старобългарски. . . , с. 41.

КАТАЛОГ

КРЪГЛА ДЕКОРАТИВНА СКУЛПТУРА

Статуя на лъв (два фрагмента), IX в.

Мрамор, вис. 62 см, дълж. 60 см, шир. 30 см, с. Цар Крум, Шуменско (Чаталар), аул на хан Омуртаг.

Главата липсва. Предните лапи с част от плочата са отчупени. Тялото е предадено анатомически вярно, впечатлява скулптирането на гърдите, което засилва монументалното въздействие на фигурата. Гривата е предадена само чрез врязани линии, които ни насочват към представата за слабо скулптирана моделировка на главата. В долната част на гривата — вдълбан прабългарски

знак

.

Статуя на лъв (три къса), IX в.

Варовик, вис. 81 см, дълж. 120 см, шир. 32 см, Плиска, източна крепостна порта.

Долната част на муцуната с носа и краката са отчупени. Грубо моделирано тяло. Дясната страна и гърбът са плоско изрязани.

Статуя на лъв, IX—X в.

Мрамор, вис. 35 см, дълж. 58 см, Преслав.

Лъвът е клекнал на задните си крака. Опашката му е прехвърлена през хълбока и е отпусната върху гърба. Подробностите на главата са в слаб релеф. Орнаментално третиране на ноздрите, които наподобяват стилизирана палмета, носът е оформен като плетеница. Кичурите са изпълнени в слаб релеф.

Глава на лъвица (2 бр. и част от трета), X в.

Варовик, вис. 45 см, дълж. 20 см, шир. 14 см, Преслав, църква № 1 на Аврадака.

Зазидани във вътрешността на църквата, в стената. И двете глави са еднакви. Едната е натрошена на четири къса. По-добре запазената е с обобщено предадени форми на главата, леко моделирани чрез врязани ивици. Акцентирано е на характерното за лъвицата изражение. Очите — моделирани в познатия ни маниер, устата е леко отворена, а езикът е изплезен.

Глава на лъв (2 бр.). Олук-фрагментирани, X в.

Варовик, вис. 20 см, шир. 14 см, Преслав, манастирът в м. Аврадака.

Силно стилизирани форми на лицето. Отделни части са гравирани. Очите — оформени с кръгли отвърстия, гривата и муцуната са изградени от врязани линии.

Варовик, вис. 19 см, шир. 9 см, Преслав, църква № 1 на Аврадака.

Моделировката на главата предава характерните форми на животното. Чрез две вдлъбнатини са предадени очите, вероятно това са легла за инкрустиране на цветна паста или стъкло.

Глава на кукумявка. Ъглово протоме от капител, X в.

Пясъчник, вис. 20 см, шир. 15 см, Преслав, Кръглата църква.

Вярно предадени черти. Стилизирани форми.

КАПИТЕЛИ

Пиластров капител, X в.

Мрамор, вис. 24 см, дълж. 84 см, деб. 36 см, Преслав, близо до Кръглата църква.

Животинските фигури по този капител са скулптирани с вещина, с усет за обем и форма.

Пиластров капител, X в.

Мрамор, вис. 26 см, дълж. 38 см, шир. 35 см, Преслав.

На дясната страна — куче или лъв, предната страна на животното е силно очукана. На лявата страна — птица, чиято глава е отчупена, вероятно паун. Може би главата е извита назад. Формите на тялото ѝ са стилизирани, крилото и кракът са украсени с перли.

Пиластров капител, X в.

Мрамор, вис. 68 см, дълж. 40 см, шир. 38 см, Преслав, южна дворцова сграда.

На лицевата страна — релефно изображение на патица. Главата липсва.

Скулптирани плочи

Скулптирана плоча (14 фр.) обгоряла, IX—X в.

Мрамор, дълж. 72 см, шир. 50—55 см, деб. 4 см, Преслав.

Орелът е с дълга шия и обърната надясно малка глава, клюнът — малък, хищно извит. Окоето е разположено в средата на главата, без характерното за птицата изражение. По нашияника и горната част на крилата е изобразен перлен низ.

РАМКА НА ВРАТА

Рамка на врата, IX—X в.

Мрамор, вис. 37 см, дълж. 57 см, деб. 25 см, Преслав.

Релефно изображение на грифон в ход надясно с вдигнати нагоре криле, излизащи от щитовиден медальон.

PRELIMINARY OBSERVATIONS ON THE ZOOMORPHIC IMAGES
IN THE DECORATIVE STONE SCULPTURES OF PRES LAV
AND PLISKA, 9th-10th CENTURY
(REPERTORY AND FUNCTIONS)

ROSICA JORDANOVA

(S u m m a r y)

The aim of this research was to trace the build-up of zoomorphic images in the decorative stone sculpture of Pliska and Preslav in the 9th-10th century in the unity of their content, with its characteristic symbolism and the many planes of its sense and form (structural sculptural build-up).

The originality of stone sculpture in the period of the First Bulgarian Kingdom is expressed in three-dimensional zoomorphic images. They appear in the early years of the 9th century, chiefly at the entrances to buildings, while at a later period when the technique of stone masonry had been perfected, in the outer and inner decoration of the buildings.

Images of lions, respectively, lionesses, are the most frequently used zoomorphic subjects. Hares were sculptured on one of the pilaster capitals of the round church in Preslav. Single images of a griffin, an eagle, an owl, a peacock, a duck, a monkey, and a dog have also been found.

There is one lion's figure each from Pliska, the first capital of Bulgaria, and from the Aula on the River Tiča (the village of Tsar Krum). The monuments from Preslav and its surroundings are more numerous and more varied in character and purpose. Interest in sculptured zoomorphic figures grew from the end of the 9th century and throughout the 10th, but already on a more intimate decorative plane as ornaments of capitals, lintels and facing tiles, and also sculptured animal heads.

The monumental construction of the first Bulgarian capitals was enriched by the art of stone sculpture and its decorative and ornamental system. In that period sculpture was a function of architecture and developed according to its requirements. Decorative stone sculpture had utilitarian, decorative, and semantic functions. It appeared and developed parallel with monumental construction. In the spirit of the epoch it satisfied not only the needs of architectural decoration of palaces and religious complexes, but also expressed the ideal of exalting the authority of the ruler and the central government.